

MARAĞA GÖY GÜNBƏD TÜRƏƏSİNİN MEMARLIQ QURULUŞU

Azərbaycan memarlığının XI-XIII yüzillərdə sürətlə inkişaf edib bişimləşən memarləq tiplərindən ən bitkini qülləvari türbələrdir. Dünya nənərliğında insan xatirəsini minumental biçimlərlə əbədiləşdirməyin ən uğurlu örnəklərindən olan bu xatirə tikililərinin adının önünə çox vaxt “slcuq” soyadı artırılı; intensiv bicimləşmə çağı XI-XII yüzillərdə Cəlcuq imperiyası hüduqlarında getdiyindən elmi ədəbiyyatlarda onlar hən də “səlcuq türbəsi” adı ilə tanınır.

Türbə tikintisinin çox geniş yayılması, başlıca olaraq əski türk gələnəklərinin bu regionun xatirə memarlığına yönəldici təsir göstərməsi ilə bağlıdır. İslam ölkələri memarlığını araşdıranlar qülləvari türbələrin məkan-konstruksiya və bədii memarlıq həllinin genetik kökləri barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər.

Qülləvari türbələrin soykökü hqqında elmi baxışlardan geniş yayılanı və daha inandırıcı dəlillərlə əsaslandırılanı bu memarlıq tipinin türk mənşəli olmasındadır. Bu baxımdan üstündəki kitabədən məlum olduğı kimi inşa tarixi 1194-cü ilə aid edilən, güney Azərbaycanın Marağa Şəhərindəki Göy Günbəd türbəsinin memarlıq quruluşunun tədqiqi böyük maraq doğurur.

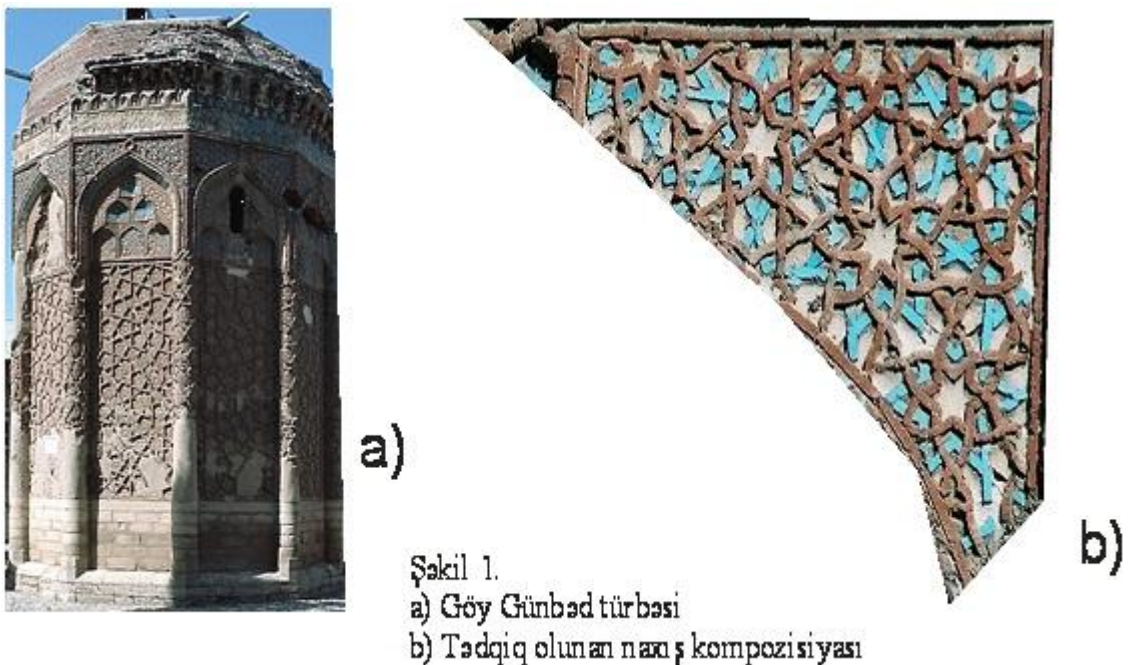
Araşdırmada türbənin memarlıq quruluşunun tarixi təkamülünə qısa nəzər salınmışdır. Göstərilmişdir ki, türbənin memarlıq formaları daha öncə doğu Türkistana qədər uzanan Mərkəzi Asiya ölkələrində türklərin əmələ gətirdikləri memarlıq formalarına bağlılı olmaqla buradan başlanan bir inkişafın davamıdır. İslamdan öncə köçəri türk memarlığından qaynaqlanan bu inkişaf türklərin oturaq həyata keçməsindən və X yüzildə müsəlmanlığı mənimsəməsindən sonra yeni formada: - türk-islam sintezi halında inkişaf etmişdir. Səlcuqlar dönəmində bu qanunauyğun inkişafın çox sistemli olması inkaredilməz bir həqiqətdir.

Məlumdur ki, türbənin inşa edildiyi dövrdə, Orta əsr Müsəlman Şərqində O cümlədən Azərbaycanda Orta əsr müsəlman Şərqi Harmoniya İdeya təlimi mərkəzi yer tuturdu. Araşdırmada Göy Günbəd türbəsinin həcm-fəza

kompozisiyası , bayır səthini başdan-başa örtən həndəsi naxışları bu möhtəşəm təlimin prinsipləri ilə tamamilə açılır

MARAĞA GÖY GÜNBƏD TÜRƏSİNİN HƏNDƏSİ NAXIŞLARI VƏ ONLARDAN BİRİNİN HARMONİK QURULUŞU

Üstündəki kitabədən məlum olduğu kimi inşa tarixi 1194-cü ilə aid edilən, planda düzgün səkkizbucaqlı formada olan Azərbaycan qülləvari türbələrindən biri də güney Azərbaycanın Marağa Şəhərindəki Göy Günbəd türbəsidir (şək. 1).



Başdan-başa həndəsi naxışlarla örtülən türbənin bayır səthində naxışlar prizmatik üzlərlə birlikdə dayaq sütunların da üzlərini birtipli əhatə edir. Biz bu bəzək formalarından birinin:- türbənin prizmatik səth müstəvilərində eyni qaydada yerləşən, stalastik tağları əhatə edən tağların üst müstəvisini dolduran, harmonik quruluşu xüsusi maraq doğuran naxışların tədqiqi ilə məşğul olacağıq (şək. 1b).

Əvvəlcə türbənin memarlıq quruluşunun tarixi təkamülünə qısa nəzər salaq.

Klassik azərbaycan- türk memarlıq formaları daha öncə doğu Türkiyəyə qədər uzanan Asiya ölkələrində türklərin əmələ gətirdikləri memarlıq formalarına bağlılı olmaqla buradan başlanan bir inkişafın davamı olduğu son araşdırma və yayınlarla anlaşılmaktadır. İslamdan öncə köçəri türk memarlığından qaynaqlanan bu inkişaf türklərin oturaq həyata keçməsindən və X yüzildə müsəlmanlığı mənimsəməsindən sonra yeni formada: - türk-islam sintezi halında inkişaf etmişdir. Sonrakı dövrlərdə bütün müsəlman dünyasında inşa edilən məscidlər, minarələr, türbələr, günbədlərin memarlıq- fəza quruluşları və üzərindəki memarlıq dekoru bu inkişafın nəticəsidir. Səlcuqlar dövründə bu qanunauyğun inkişafın çox sistemli olması inkaredilməz bir həqiqətdir.

Bu baxımdan Marağadakı Göy Günbəz türbəsinin üzərindəki həhdəsi naxışların tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Bütün hallarda olduğu kimi Göy Günbəz türbəsinin memarlıq quruluşu bütün müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan ümumi kanonlarla vahid elmi nəzəri sistemə dayanır. Bu prinsip gövdənin memarlıq fəza quruluşunda olduğu kimi memarlıq bəzəyində də özünü göstərir.

Türbənin memarlıq bəzəyi

Türbənin memarlıq dekorunda işlədilən bəzək materialları hər şeydən əvvəl texniki və daha çox bədii-estetik keyfiyyətlərinin yüksəkliyi ilə seçilir. Üzlük bəzək materiallarının növ müxtəlifliyi memarlıq məkan quruluşunun rəngarəngliyinə, bədii-estetik dəyərinə müsbət təsir göstərir.

Başdan başa ikiplanlı relyefli olan, müstəvi gəc səth üzərində və kərpiclərin əmələ gətirdiyi naxışlara malik olan Göy Günbəz türbəsinin memarlıq bəzəyində dekorativlik və bədiilik üstünlük təşkil edir.

Üst planda daha qabarıq naxışlar xüsusi profilli xırda kərpiclərdən yığıldığı halda şəbəkənin altından keçən “girişlər” səthi relyefli olub gəc səthin əmələ gətirdiyi müstəvi üzərinə həkk edilmişdir. Bu dövrdə inşa edilən səlcuq türbələrindən fərqli olaraq şəbəkəyəbənzər

Bu bəzək formasını nəzərdən keçirdikdə yuxarıda göstərdiyimiz kimi o dövr üçün ənənəvi olan Səlcuq memarlıq bəzəyindən fərqli ikirelyefli naxış forması görürük:

1. Düzxətli həndəsi naxışlar.

Ümumi şəbəkənin alt qatını təşkil edən, naxış elementi düz xətlərdən təşkil olunan bu naxışlar gəc səthin əmələ gətirdiyi müstəvi üzərindədir.

2. Əyrixətli həndəsi naxışlar.

Xüsusi profilli rəngli kərpiclərdən yığılan əyri xətlərin əmələ gətirdiyi həndəsi naxışlardır. Göründüyü kimi, bu naxış kompozisiyası standart tipli sadə kərpiclərdən deyil, naxış elementinin quruluşuna uyğun xüsusi biçimli, əyri profilli (üçbucaq, trapes və s.) kərpiclərdən işlənmişdir. Bu da dekorativ səthdə biçim rəngarəngliyini artırır, naxış quruluşlarını möhkəmləndirməklə bərabər zəngin kompozisiya imkanları yaradır. Kompozisiyası ciddi riyazi qanuna tabe olan bu naxışlar (alt planda düzxətli naxışlar, üst qatda çevrə və onun hissələrinin birgə kombinasiyasından yaranan naxışlar) bütünlükdə müxtəlif xətlərin bir-birinə bağlandığı ahəngdar bir quruluşdur.

Əyrixətli həndəsi naxışların memarlıq dekorunda aparıcı olması, memarlıq obrazına güclü təsir göstərməsi baxımından Göy Günbəddə türbəsi həmin dövr Azərbaycan memarlığında yeni mərhələdir.

Naxış kompozisiyalarının qrafiki analizi.

Naxış kompozisiyası ikiplanlı olduğu üçün onlardan hər birinin qrafiki analizinə ayrılıqda baxmaq lazımdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, elementləri düz xətlərdən təşkil olunan alt qatdakı naxış kompozisiyasını qurmadan üst planda elementləri əyri xətlərin birləşməsindən əmələ gələn naxış kompozisiyasını qurmaq mümkün olmur.

1. Alt planda olan naxış kompozisiyasının qrafiki analizi. Naxışları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu kompozisiya üçün düzgün beş, altı, yeddi bucaqlı həndəsi fiqurlardan təşkil olunduqlarını görürük. Ornamentin mərkəzi fiquru isə düzgün yeddi bucaqlı olandır. Digərləri isə bu fiqurların nəticəsidir.

Beləliklə, ornamentin qurulma üsulu aydınlaşır. Düzgün beş, altı, yeddi bucaqlı sistemlər daxilində şüa qəfəsindən istifadə etməliyik.

a). Çevrə daxilində düzgün yeddibucaqlı Fərabinin göstərdiyi üsulla qurulur Bunun üçün çevrə radiusunu yarıya bölüb, bölünmə nöqtəsindən perpendikulyar qaldırırıq. Bu perpendikulyarın bölünmə nöqtəsindən çevrə ilə kəsişmə nöqtəsinə qədər olan uzunluğu düzgün yeddibucaqlının tərəfidir [1. s.126] (şək. 2a). Naxış kompozisiyasının qurulmasını mərhələ-mərhələ göstərək.

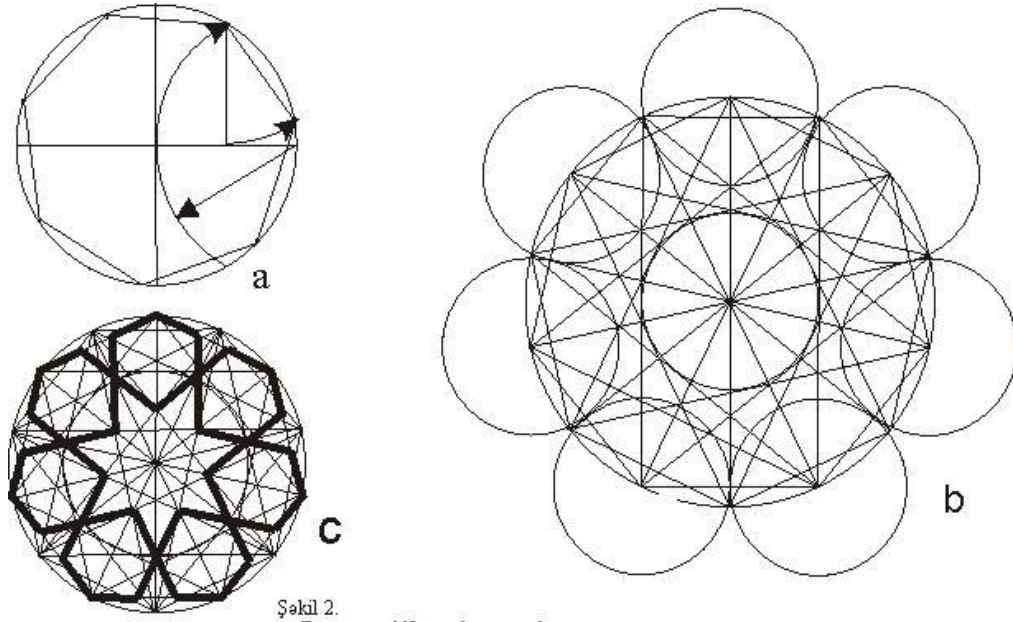
I mərhələ. Çevrə daxilində düzgün yeddibucaqlını alırıq (şək 2. 1a).

II mərhələ. Ornamentin mərkəzi fəqurunun xaricinə çəkilən çevrə müəyyən olunur (çevrənin mərkəz nöqtələrinin yeri və xaricinə çəkilmiş çevrənin radiusu) (şək 2. b).

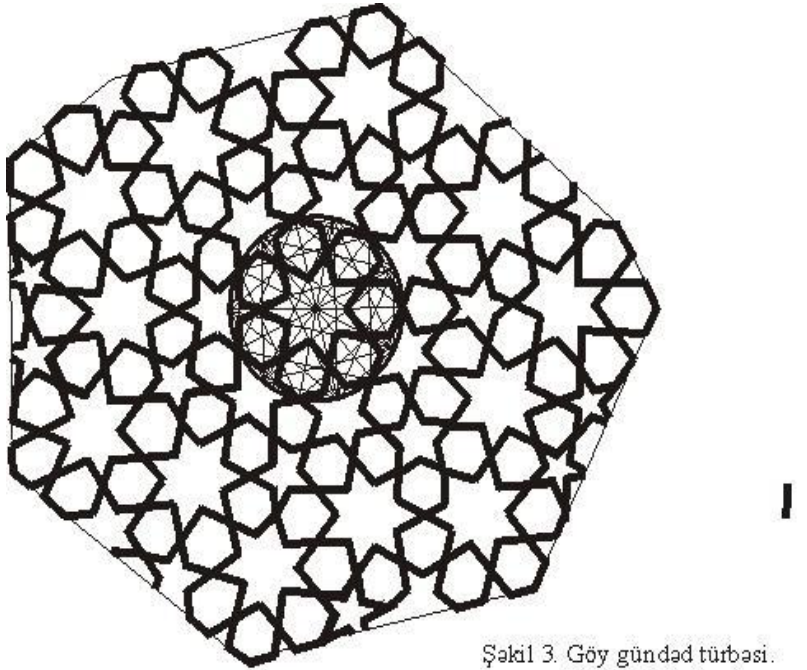
III mərhələ. Alınan düzgün yeddibucaqlı daxilində göstərilən qaydada şüa qəfəsi alırıq. Şüa qəfəsinin uyğun nöqtələrini göstərilən ardıcılıqla birləşdirməklə bəzək kompozisiyasının mərkəzi fəqurunu alırıq (şək. 2 c).

IV mərhələ. Kompozisiyanın mərkəzi fəqurunu (şək.2b) – də göstərilən sxem üzrə ardıcıl yerləşdirdikdən sonra boşluqlar olan hissələrin doldurulmasına başlayırıq.

Əsas fəqurların bütün təpə nöqtələri üzrə uyğun xətlərin uzantılarını kəsişdiririk. Nəticədə boşluqlar olan hissələrdə düzgün beş və altıbucaqlı fəqurlar əmələ gəlir və boşluqlar dolur. Beləliklə alt planda olan naxış kompozisiyasının qurulması tamamlar (şək. 3). Qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatlarda düzgün yeddibucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

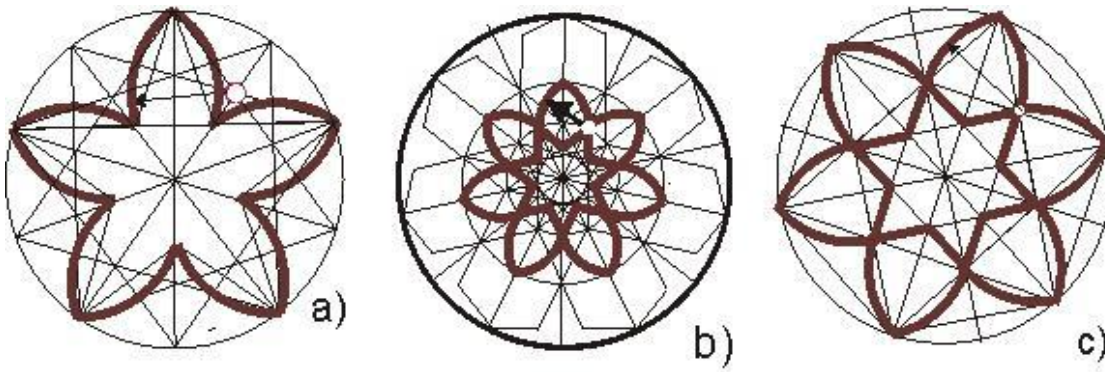


Bu naxış kompozisiyası simmetriyanın növləri olan güzgü, köçürmə, sürüşmə simmetriya qanunlarına tabe olmadığına görə müstəvini belə naxış kompozisiyası ilə birbaşa örtmək olmur. Nəticədə müstəvini belə ornamentlərə örtmək üçün ardıcıl hərəkət etmək lazım gəlir.



3.Üst planda olan əyri xətlili naxış kompozisiyasının qrafiki analizi.

Türbə üzərində alt planda olan düzxətli naxış kompozisiyası qurulduqdan sonra üst planda olan əyrixətli naxış kompozisiyasının qurulmasına keçə bilərik. Əyrixətli elementlərin hamısı çevrə və onun hissələri olduğu üçün əypilik radiusunun yeri və radiusun özü məlum olmalıdır. Bu parametrlər qrafiklərdən aydın olduğu üçün onlar haqqında izahat verməyə ehtiyac yoxdur. Əvvəlki halda olduğu kimi bu naxış kompozisiyasının qurulmasını da mərhələ-mərhələ yerinə yetirmək lazımdır.



Şəkil 4. Üst plandakı əyrixətli çoxbucaqlı fəqurların qurulması
a) Düzgün əyrixətli beşbucaqlı fəqurun qurulması
b) Düzgün əyrixətli altıbucaqlı fəqurun qurulması.
c) Düzgün əyrixətli yeddi bucaqlı fəqurun qurulması.

I mərhələ. Alt planda köməkçi düzgün beşbucaqlı sistem üzərində üst planda düzgün beşbucaqlı əyrixətli naxış kompozisiyasını qururuq (şək 4a).

II mərhələ. Alt planda köməkçi düzgün altıbucaqlı sistem üzərində üst planda düzgün altıbucaqlı əyrixətli naxış kompozisiyasını qururuq (şək 4b).

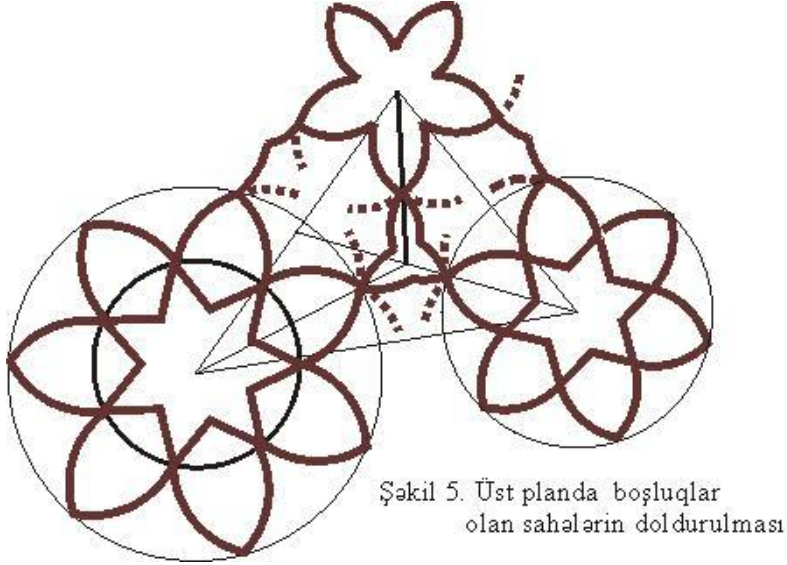
III mərhələ. Alt planda əcəc düzgün yeddi bucaqlı sistem üzərində üst planda düzgün yeddi bucaqlı əyrixətli naxış kompozisiyasını qururuq (şək 4b).

Bütün bunlar alt alt planda ümumi naxış kompozisiyası üzərində uyğun hissələrdə yerləşdirilir.

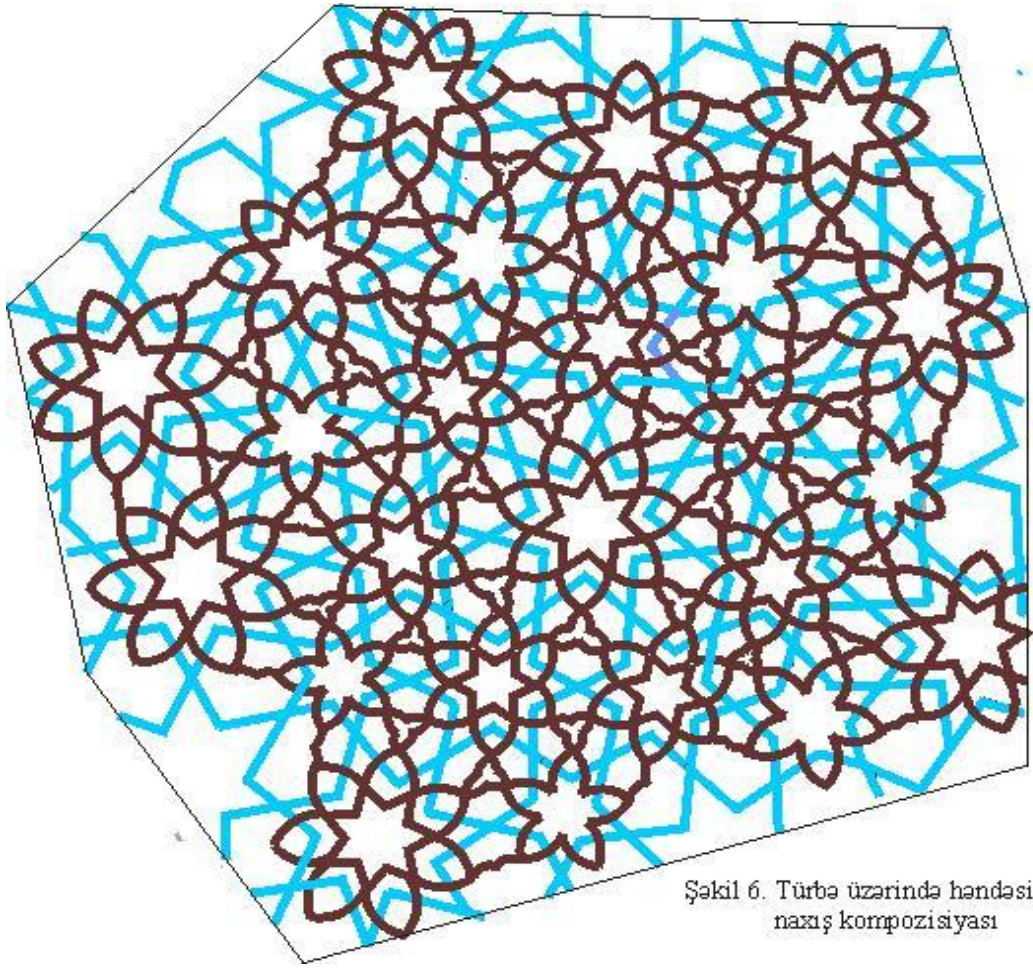
Boşluqlar olan sahələri doldurmaq üçün aşağıdakı kimi hərəkət edirik:

Naxış kompozisiyasına diqqət etdikdə boş olan sahələrin əyrixətli altıbucaqlılarla tamamlandığını görürük. Hər bir əyrixətli altıbucaqlı üç ədəd

düzgün çoxbucaqlı əyrixətli naxış kompozisiyalarının üç ədəd təpə nöqtəsinə uyğundur. Beləliklə, hər təpədə iki ədəd olmaqla cəmi altı ədəd çevrə qövsü kəşir. Hər qövsü təpə nöqtəsindən başlaqaraq öz istiqamətində müəyyən qədər uzadıb güzgü simmetriyası ilə çeviririk. Təpə nöqtələri ətrafında müəyyən bucaq qədər fırlatmaqla bir-biri ilə kəşdiririk. Nəticədə boşluqlar olan hissələr əyrxətli altıbucaqlılar sistemi ilə örtülür (şək 5).



Beləliklə Göy Gynbəd türbəsi üzərində naxış kompozisiyasının ümumi forması alınır (şək. 6).



Şekil 6. Türbe üzerinde händesi
naxış kompozisiyası

Qadir Əliyev

ƏDƏBİYYATLAR

1. Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991
2. Gürlü Necipoğlu, The Topkapi Scroll-Qeometry and Ornament in İslamik Architecture. (Həndəsə və tezyin dər memari İslami). Təbriz, 1995
3. Markus Hattstein və PeterDelius. İslam Sanati və mimarisi. İstanbul, 2007
4. El –Said, Ayşe Parman, Qeometrik koncepts in İslamik Art. London, 1976
5. Аль-Фараби математические трактаты. Алма-Ата. 1972
6. М. С. Булатов. Геометрические гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв
Москва 1988.
1. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq.
Bakı, 2007.